

УДК (0.03): (031)»364»(470+571)

Олександр Маєвський,
к.і.н., с.н.с., Інститут історії України НАН України,
(Київ, Україна), alexandermaievskiy@gmail.com

Степан Борчук,
д. і. н., професор Прикарпатського національного університету
ім.Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна),
stepan.borchuk@pu.if.ua

ІЛЮСТРАТИВНЕ НАПОВНЕННЯ ВОЄННОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ ТА СРСР: ІДЕОЛОГІЧНИЙ І ЗМІСТОВИЙ КОНТЕНТИ

Процес створення науково-довідкових видань потребує напрацювань номенклатури певних методів і підходів, що визначається як теоретичним, так і практичним доробком попередніх воєнно-енциклопедичних видань, а також диктує необхідність аналізу імперської та радянської енциклопедичної традиції. У структурі воєнно-енциклопедичних статей важливе місце займає ілюстративний компонент, в якому окремим блоком представлений картографічний матеріал. Традиції, методи та підходи до використання ілюстративного контенту розглядаються на прикладі аналізу воєнних енциклопедій та словників Російської імперії та Радянського Союзу, який активно використовував напрацювання попередників енциклопедистів. Завдяки аналізу візуального наповнення в хронологічній послідовності воєнних енциклопедичних видань вдалося сформувати загальне розуміння причин, форм та методів, якими послуговувались редакційні колеги при вирішенні питань, пов'язаних з залученням ілюстративних матеріалів. За рахунок статистичних підрахунків залучених зображень можна відстежити запит та динаміку на візуальний сегмент таких видань. Короткий історичний екскурс в історію створення воєнних енциклопедичних серій дає змогу зробити висновок, що найбільш вдалим та знаковим проєктом стала приватна ініціатива І. Ситіна, яка через відсутність державної підтримки залишилася незавершеною, однак на десятиліття визначила вектор розвитку енциклопедичної справи в Росії. Разом з тим коротко презентована мотивація та причина відсутності ілюстративного матеріалу в окремих виданнях.

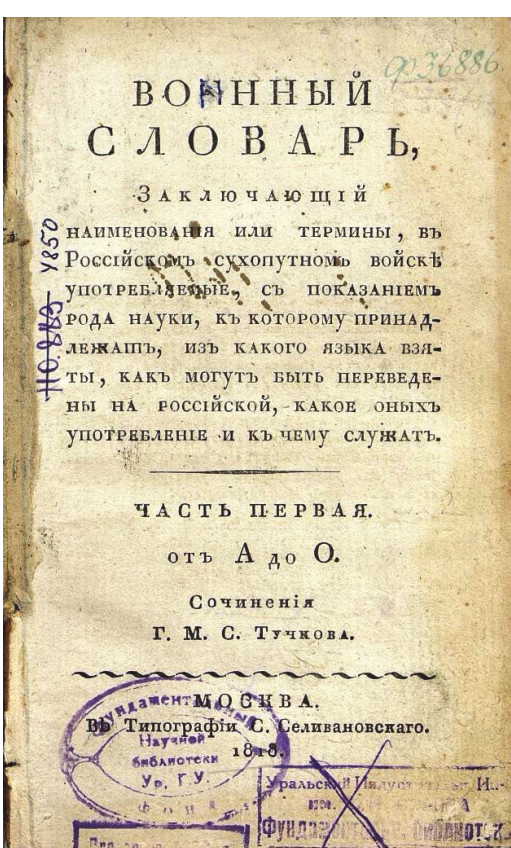
Ключові слова: воєнна енциклопедистика, енциклопедія, словник, ілюстрація, карта, редакційна колегія, типографія, малюнок.

Радянська воєнна енциклопедистика відштовхувалась від традицій імперських воєнно-енциклопедичних видань. Одним із перших зразків російського воєнно-енциклопедичного видання й водночас прототипом першої російської воєнної енциклопедії став двотомний «Воєнний словник»¹ генерал-лейтенанта С. Тучкова, виданий у Москві в типографії С. Селівановського у 1818 р. На титульному аркуші словника зазначалося: словник включає назви та терміни, що використовуються в російських сухопутних військах, стратифіковані відповідно до галузі науки, до якої належать, зі вказівкою на те, з якої мови походять і як можуть тлумачитися російською мовою. Ця праця, хоча і позиціонується як енциклопедичний прототип, однак, за своєю суттю є не енциклопедією, а класичним зразком словникової презентації та тлумачення «військових термінів».

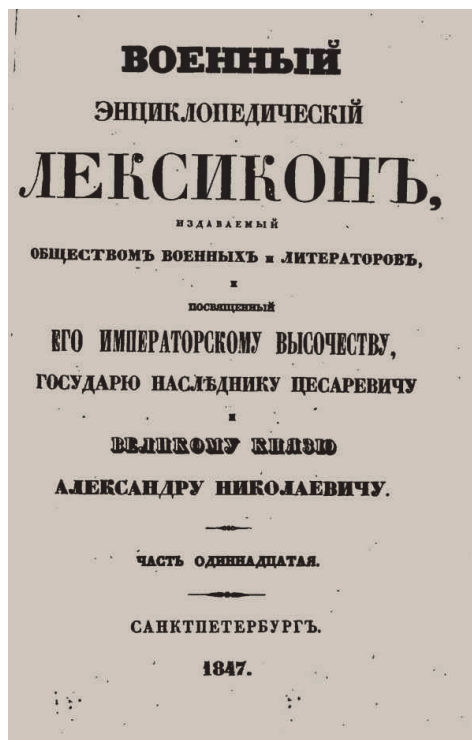
Наступним галузевим воєнно-енциклопедичним виданням став «Воєнний енциклопедичний лексикон», що видавався від 1837 до 1850 рр. за редакцією барона Логгіна Зедлера товариством військових і літераторів та був присвячений «Його Імператорській Високості Спадкоємцеві Цесаревичу і Великому Князю Олександрю Миколайовичу»² Видання нараховує 14 основних та один додатковий том, що були надруковані в типографії «Імператорської Академії Наук». До авторського колективу

¹ Тучков С. Военный словарь, заключающий наименования или термины, в Российском сухопутном войске употребляемые, с показанием рода науки, к которому принадлежат, из какого языка взяты, как могут быть переведены на российский, какое оных употребление и к чему служат. — Москва: Типография С. Селивановского, 1818. — 521 с.

² Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов и посвященный Его Императорскому Высочеству Наследнику Цесаревичу и Великому Князю Александру Николаевичу. — СПб.: в тип. Императорской Академии Наук, 1837. — 723 с.

увійшли: В. Анічков, К. Багговут, М. Богданович, К. Базілі, О. Високоватов, О. Греч, М. Голіцин, Д. Мілютін, О. Михайловський-Данилевський, П. Рікорд та інші відомі автори.

За основу були взяті найкращі зразки Європейської енциклопедистики. Значна кількість текстів була перекладена та доопрацьована лише в тих місцях, де поставала потреба висвітлити вітчизняний сегмент. Найбільшу кількість запозичень автори взяли з ляйпцизького видання «*Militar-Konversations Lexikon*»³, зі «Словника битв, облог і битв всіх народів» («*Woörterbuch der Schlachten, Belagerungen und Treffen aller Voölker*»⁴) Франца Георга Фрідріха фон Кауслера, «Універсального лексикону» («*Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit*»⁵) Генріха Августа Піпера.

«Лексикон» має алфавітну структуру, у деяких томах є «додатки», що вміщують статті, які не увійшли, або були пропущені у попередніх томах.

Загалом у виданні нараховується 7073 статті. Перший том, який складається з чотирьох книг, вміщує 488 гасел, з яких, (так зазначено в самій книзі) три четверті є оригінальними, інші ж запозичені з іноземних видань. Як ілюстрації до видання були залучені поодинокі карти, малюнки та схеми бойових дій. Ілюстративний компонент першого тому складається зі схеми фортифікаційного укріплення, малюнка аерометра та інших матеріалів. Загалом у першому томі представлено 11 зображень, до яких належать: карта театру воєнних дій 1805 та 1809 років; план морської битви при Абукирі; план облоги Азова; карта стародавньої Азії; карта Алжирських володінь; план Анапи та її облога; план Арбельської

³ *Meyers. Konversations-Lexikon Leipzig, Germany, 1910.*

⁴ *Franz Georg Friedrich von Kausler. Woörterbuch der Schlachten, Belagerungen und Treffen aller Voölker. Bd. 1–4. — Ulm: Stettin, 1825–1833.*

⁵ *Heinrich August Pierer. Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit H.A. Pierer, 1842.*

битви; карта стародавньої Африки; план битви при Асперні; план битви при Аустерліці; креслення артилерійських гармат і машин.

У другому томі окремими ілюстраціями представлені 5 схем і креслень: битва при Бауцені, креслення до гасла «Башта», план битви при Бородіно, план укріплення Браглова, креслення укріплення за системою Бусмара.

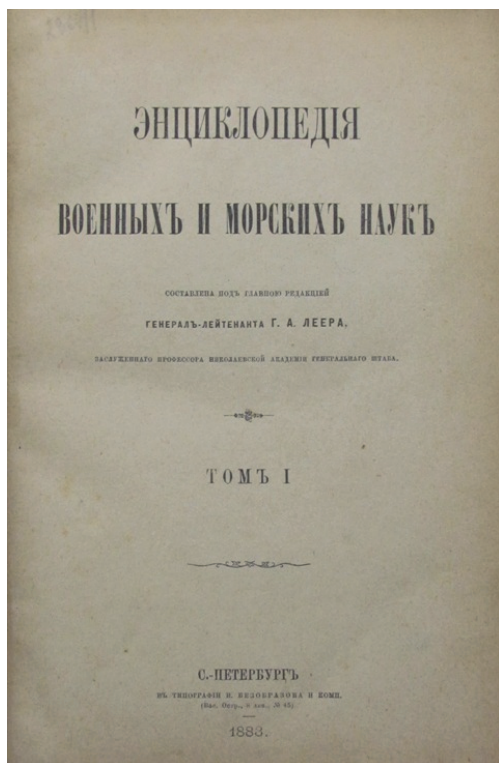
У третьому томі представлені ілюстрації, серед яких звертають на себе увагу план Ваграмської битви, мапа до гасла «Вальтелинський похід», мапа до Валутінської битви, малюнок профілю фортечного валу, план облогових робіт проти укріплень Варни у 1828 р., до якого також додані профіль переходу через рів II бастіону та план околиць фортеці Варна, план захоплення Варшави у 1831 р., план битви при Ватерлоо, та кілька географічних мап.

Четвертий том вміщує, замальовки гласиса, мапу стародавньої Греції, креслення гоніометра та дальноміра.

Подібна тенденція щодо використання ілюстрацій збережена і у наступних томах, в яких основним наочним матеріалом були мапи, плани битв та креслення пристроїв та інженерних споруд. Кольорові ілюстрації на листках-вклейках стали своєрідним ноу-хау в воєнних енциклопедично-довідкових виданнях Російської імперії.

У 1852–1858 роках вийшло друге видання «Лексикону» за редакцією генерал-лейтенанта М. Богдановича. Обсяг серії і тематичні напрями залишилися майже незмінними. Кількість статей збільшилася тільки на 65 нових позицій, лише деякі статті у попередньому виданні були допрацьовані та заново написані. Також редакція збільшила кількість кольорових ілюстрацій. Перевидання вміщувало 7138 статей та 98 листів вклейок з кольоровими ілюстраціями.

Після 25 років від появи на світ другого видання «Лексикону» керівництво військового міністерства ухвалило рішення про створення нової енциклопедії, оскільки значна частина технічних і тактичних термінів вже не відповідала вимогам часу і

застаріла, а ціна «Лексикону» була для більшості офіцерів російської армії непідйомною. З метою зменшення ціни було вирішено зменшити обсяг нового видання до 200 друкованих аркушів. Військове міністерство поклало відповідальність за випуск нової енциклопедії на професора Миколаївської академії Генерального штабу генерал-лейтенанта Г. Леєра.

Енциклопедичне видання з 8 томів вийшло друком в період 1883–1897 рр. Задля того, аби зменшити обсяг видань та здешевити його собівартість, редакція пішла на повну відмову від ілюстративного наповнення, включно з кресленнями, картами, схемами і планами. Задля того, аби скоротити кількість друкованих символів та вкластися у запланований листаж, активно використовувались абрєвіатури. Врешті, це видання стало лідером з використання абрєвіатур, що вкрай негативно позначилося на роботі з довідковим апаратом. У багатьох відгуках офіцери вказували на складність розшифрування та нерозуміння значення таких скорочень, а відсутність креслень і схем не давали уявлення про предмети та об'єкти, про які йшлося у довідковій статті. На відміну від «Воєнного словника» та «Лексикона» редакція основний акцент зробила на націоналізації російського військового мистецтва, тобто подавала переважно явища, факти та події, які стосуються винятково російської армії, що ж до інших, то намагалися подавати їх за необхідності тільки в загальних обрисах. У вступному слові від редакції внутрішня політика редакції пояснювалася таким чином: «Не випускати з поля зору при викладі військових питань «загальнонаукової точки зору», однак дотримуватися головним чином «російської, вітчизняної» і на цій підставі детально розглядати лише факти, що стосуються бойової діяльності російської армії; інші ж викладати якомога коротше, і лише в питаннях і подіях найбільш значимих у військово-науковому відношенні, давати детальний бібліографічний вказівник для їхнього самостійного вивчення». Що ж до ілюстрацій, то у вступі було зазначено, що «як би це не було не зручно — відмовитися від креслень, планів і карт, наявність яких полегшило б читання багатьох статей, переважно воєнно-історичного змісту, але і в значному розмірі підняло б вартість «Енциклопедії»⁶.

Серія поділялася на 8 блоків: 1) Стратегія, тактика, військова історія, військове мистецтво; 2) військова адміністрація; 3) інженерний; 4) артилерійський; 5) морський; 6) політична історія; 7) математичний; 8) військова статистика і географія. Плани на випуск були також означені у вступному слові від редакції: «Енциклопедія воєнних і морських наук» буде складатися приблизно з 5 томів, кожен по 40 друкованих аркушів,

---

⁶ Энциклопедия военных и морских наук [Под ред. Г.А. Леера] — СПб.: тип. В. Безобразова и Комп., 1883–1895. — Том I, 1883. — С. 4.

загалом 200 аркушів. Виходитиме випусками, кожен з 10 друкованих листів (4 випуски складатимуть том), випуск за випуском упродовж 2–3 місяців, все видання передбачено закінчити за 4 роки»⁷. Проте, практично вмістити увесь об'єм інформації в такі рамки редакції не вдалося, і було випущено 8 томів, останній з яких побачив світ у 1897 році. Проблема відсутності ілюстрацій неодноразово виносилася на обговорення, до редакції неодноразово зверталися фахівці із критикою такого підходу. Кілька разів окремі ініціатори намагалися видати військово-історичний атлас до цієї енциклопедії, проте вони виявилися невдалими.

Найбільш повною і системною, а також найдосконалішою з точки зору поліграфічного та художнього оформлення військово-довідковою працею, стала «Воєнна енциклопедія» яка видавалася упродовж 1911–1915 років. Ініціював видання підприємець та книговидавець І. Ситін, через що в народі видання отримало назву «Енциклопедія Ситіна». Проект реалізовувався за редакцією полковника В. Новицького. Видання впорядковувалося за алфавітним принципом і мало чотири основні змістовні блоки, з відповідними відділами: 1) відділ спеціальних військових знань, який включав стратегію, тактику, військову історію, військову статистику, географію, топографію, виховання і навчання військ, короткі відомості про збройні сили інших держав; 2) військово-технічних знань та спеціальних родів військ. До цього блоку належали статті, присвячені артилерії, стрільбі, балістиці, вибуховим речовинам, ручній зброї, військово-інженерній справі, фортифікації, селянським війнам, мінам, електротехніці, повітроплаванню, залізничній та автомобільній справі, військово-інженерній організації; 3) спільних військових знань, який включав гасла про військову адміністрацію, військове право та

⁷ Энциклопедия военных и морских наук [Под ред. Г.А. Леера] — СПб.: тип. В. Безобразова и Комп., 1883–1895. — Том I, 1883. — С. 5.

законодавство, військове господарство та тилову службу, військово-санітарну справу, спорт та військову літературу. Разом з тим до цього блоку належали статті про військових діячів, науковців, художників та літераторів, які присвятили свої твори військовій справі; 4) військово-морських знань. Однією з основних переваг, які мало це видання, було те, що видавництво не обмежувалося листажем та фінансуванням, яке забезпечував сам видавець. На відміну від видання Г. Леєра, ілюстративне наповнення було серед пріоритетних напрямів діяльності редакції. Кожен том мав візуальне дизайнерське оформлення та багато проілюстрований, вмщував значну кількість схем, карт, планів, малюнків та портретів як на сторінках видання, так і на додаткових вклейках. Серію не вдалося завершити у зв'язку з початком Першої світової війни та подальшими революційними подіями. Загалом вийшло 18 томів. У планах видавництва передбачалося видрукувати 460 друкованих аркушів, які би вмщувались у 46 півтомах, що формували 23 томи. Штат співробітників видавничого відділу складався з понад 300 осіб. Це був один з наймасштабніших і найкоштовніших видавничих проєктів І. Ситіна.

У вступному слові від редакції упорядники зазначили, що попередні напрацювання застаріли й не відповідають потребам сучасності: «Видана у 80-х роках за редакцією Г. Леєра «Енциклопедія воєнних і морських наук» за всіх своїх вагомих переваг, має бути визнана застарілою. Тобто такою, що не відповідає вірному й повному становищу військової справи, військових і морських знань». «Воєнно-енциклопедичний лексикон» за редакцією Л. Зедллера схарактеризований як «бідний на воєнно-технічну термінологію», а «Лексикон» Г. Леєра дає читачам відомості винятково наукового характеру. Події життя, дотичні до військової справи, абсолютно не відображені в «Енциклопедії»⁸.

Критично оцінювався і «національний підхід» авторського колективу «Енциклопедії воєнних і морських наук»: «Редакція «Воєнної енциклопедії» буде намагатися витримати баланс між «загально науковою» та «російською, вітчизняною» точками зору. Задля того, аби сприяти формуванню відсутньої у нас військової доктрини, як гармонічного поєднання ідей, що лежать в основі організації справи державної оборони та психологічних настроїв»⁹. Враховуючи попередній досвід, редакційна колегія практично відмовилася від скорочень та абревіатур.

Також редакція зазначила, що «суттєвим недоліком попередньої «Енциклопедії» була абсолютна відсутність креслень, планів та карт.

---

⁸ Военная энциклопедия в 18 т. / [Под ред. В.Ф. Новицкого и др.]. — СПб.: Т-во И.В. Сытина, 1911. — Т. I. — С. 5.

⁹ Там же. — С. 7.

Натомість передбачалося, що «Военна Енциклопедія» буде щедро проілюстрована не лише кресленнями, планами і картами, а й малюнками та портретами, які уможливають запам'ятовування прочитаного образами і фарбами»¹⁰. До друку ілюстрацій були залучені найкращі російські та закордонні майстри.

У першому томі на окремих аркушах було розміщено 48 повнокольорових портретів, карт, креслень, таблиць і малюнків, загалом — понад 138 зображень.

У другому томі на окремих аркушах було представлено 36 ілюстрацій, у третьому — 59, четвертому — 65, п'ятому — 93, шостому — 41, сьомому — 59, восьмому — 51, дев'ятому — 33, десятому — 49, одинадцятому — 32, дванадцятому — 36, тринадцятому — 33, чотирнадцятому — 22, п'ятнадцятому — 31, шістнадцятому — 59, сімнадцятому — 49, вісімнадцятому — 37. Загалом редакцією на всі випущені томи було передбачено майже 3 000 ілюстрацій.

Це був найкращий енциклопедичний проєкт як за обсягом, так і за унікальністю матеріалів, особливо в ілюстративному плані. Оскільки з початком Першої світової війни значна кількість авторів енциклопедії опинились у діючій армії, держава не підтримала приватну ініціативу, а тогочасний воєнний міністр В. Сухомлінов зайняв опозиційну позицію щодо видання, виступаючи проти поширення енциклопедії в армії. 4 томи так і не вдалося надрукувати, незважаючи на те, що вони, хоча і в різному стані готовності, все ж були сформовані. Сам видавець зазначав: «П'ять років праці виявилися марними. Кілька мільйонів рублів було кинуте в піч. Такого безглузлого удару я не отримував ніколи. Воєнній державі у воєнний час не стали в нагоді військові знання»¹¹.

Радянська влада ініціювала перший воєнно-енциклопедичний проєкт наприкінці 1920-х років. На засіданні Револуційної Військової Ради СРСР 19 грудня 1928 року після доповіді К. Ворошилова було ухвалено постанову про видання «Радянської Воєнної Енциклопедії». У 1932–1933 роках вийшло два перші томи «Радянської воєнної енциклопедії»¹² під керівництвом Р. Ейдемана. Редакція запланувала випуск 12 томів, однак репресії 1930-х років стали причиною зупинки видання. Взявши за основу попередні надбання імперської енциклопедистики, і в першу чергу видання І. Ситіна, редакційна рада виокремила такі тематичні відділи: 1) тактика, оперативне мистецтво, стратегія; 2) організація збройних сил; 3) політика, політробота, воєнне законодавство; 4) моторизація і

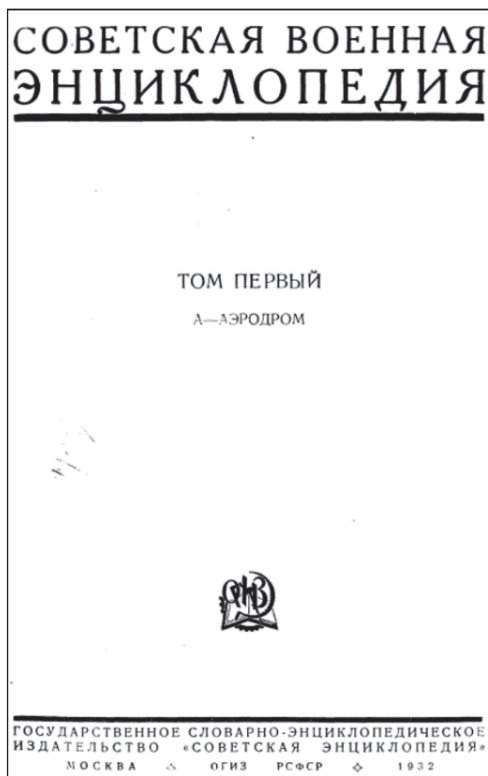
¹⁰ Военная энциклопедия в 18 т. / [Под ред. В.Ф. Новицкого и др.]. — С. 7.

¹¹ Сьтин І.Д. Жизнь для книги. — М.: Госполитиздат, 1960. — 278 с.

¹² Советская Военная Энциклопедия (гл. ред. Р.П. Эйдеман). — Москва: Советская энциклопедия, 1932. — 509 с.

механізація армії; 5) озброєння та воєнна техніка (сухопутна); 6) морський флот; 7) повітряний флот; 8) воєнна хімія; 9) економіка війни; 10) тил, постачання; 11) воєнний транспорт; 12) історія війн і воєнного мистецтва; 13) бойова підготовка військ; 14) воєнна географія і статистика; 15) воєно-санітарна справа; 16) воєнно-ветеринарна справа; 17) воєнна топографія.

У першому томі було вміщено 785 статей на майже 31 друкованому аркуші. Текст був проілюстрований 379 малюнками, 9 портретами, 4 кольоровими картами, 2 кольоровими вкладками, 6 вкладками автотипій і 4 вкладками меццо-тінто*.

До другого тому включено 964 статті на 29 друкованих аркушах. Том вміщує 5 кольорових карт, 2 кольорові вкладки, 8 вкладок меццо-тінто, 4 вкладки автотипій, 4 кольорові схеми і 463 ілюстрації до текстів.

Обидва томи вийшли накладом у 25,5 тисяч примірників, однак з початком репресій проти керівних кадрів в РСЧА та розслідування справи про так звану «військово-фашистську змову в Червоній армії», випуск наступних томів було зупинено, а значна частина примірників

вилучена. Майже увесь склад редакційної ради, окрім К. Ворошилова, був звинувачений у найтяжчих злочинах: зраді Батьківщини, шпигунстві, терорі та створенні контрреволюційної організації. М.М. Тухачевського, Й.Е. Якіра, І.П. Уборевича, А.І. Корка, Р.П. Ейдемана, Б.М. Фельдмана, В.М. Примакова, В.К. Путна та інших звинуватили за п. б. ст. 58, ст. 58⁷, 58⁸ и 58¹¹ КК РСФРР¹³.

* Меццо-тінто — один із видів глибокого друку, метод створення гравюри на метали. Зображення створюється не лініями і штрихами, як в офорті, а плавними тональними переходами. Гравюри меццо-тінто відрізняються глибиною і бархатистістю тону, багатством світлотіньових відтінків.

¹³ Кокін С., Пшеников О. Без строку давності. До 60-річчя “викриття” органами НКВС так званої “військово-фашистської змови в Червоній Армії” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К., 1997. — № 1-2. — С. 135-173.

Не маючи власної воєнної енциклопедії, наприкінці 70-х років Міністерство оборони СРСР вирішило ініціювати восьми томний енциклопедичний проєкт «Радянська воєнна енциклопедія»¹⁴. Відповідальність за випуск було покладено на очільників редакції — маршала СРСР А. Гречко, під керівництвом якого вийшли перший і восьмий том, та маршала СРСР М. Огаркова, який відповідав за решту шість томів видання.

Редакція складалася з 5 відділів: 1) війна і політика; 2) воєнне мистецтво; 3) будівництво і організація збройних сил; 4) воєнна історія; 5) техніка і озброєння.

Восьмитомне видання, яке вийшло в період 1976–1980 рр., вміщує близько 11 000 статей, понад 5,5 тисяч малюнків, карт, схем та фотографій. Більша частина ілюстративного матеріалу була відібрана з архівних та музейних фондів. Малюнки та схеми для видання виконувалися співробітниками відділу графіки Воєнного видавництва Міністерства оборони СРСР. Найбільшу кількість ілюстрацій було відібрано у фондах Центрального державного архіву кінофотодокументів, Центрального музею Збройних Сил, Центральному музеї Революції, Державному історичному музеї, Будинку авіації і космонавтики ім. М.В. Фрунзе, науково-меморіальному музеї М.Є. Жуковського, масово залучена фотохроніка ТАРС, фототека редакції газети «Червона зірка» і журналу «Радянський воїн». Як текстова, так і ілюстративна частина видання проходила жорсткий відбір та цензуру. Понад 900 зображень, що пропонувались як ілюстративне наповнення, були відхилені з ідеологічних міркувань. Всі енциклопедичні статті були виконані під керівництвом Інституту воєнної історії при Міністерстві оборони СРСР. Видання має алфавітний порядок і умовно складається з

СОВЕТСКАЯ ВОЕННАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

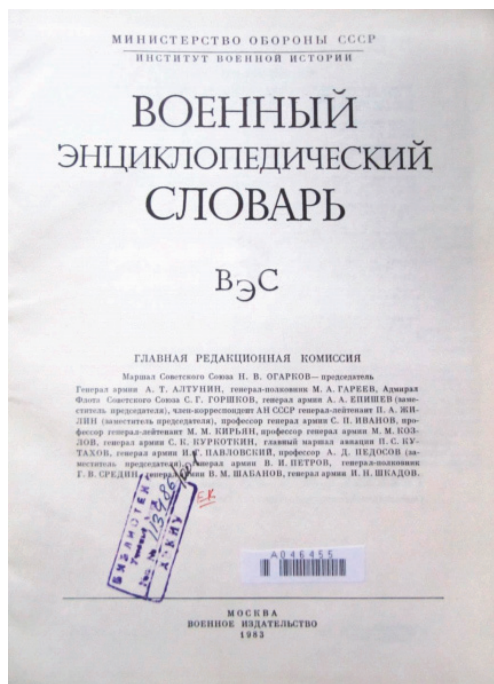
1

А — БИРО

Военное Издательство Министерства
Обороны СССР

¹⁴ Советская военная энциклопедия : в 8 т. / (председ. Гл. ред. комиссии А.А. Гречко (т. 1, 8), Н.В. Огарков (т. 2–7)). — М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1976–1980.

чотирьох підрозділів: військово-теоретичного, технічного, географічного та біографічного. Редакція енциклопедії врахувала досвід «Великої Радянської Енциклопедії», низки вітчизняних і зарубіжних галузевих енциклопедичних видань, а також російської дореволюційної енциклопедистики. Однак, незважаючи на врахування кращого досвіду попередників, на перше місце все ж виходила ідеологія, яка зробила енциклопедичне видання занадто політизованим, навіть у гаслах, присвячених військовій техніці, де на перший план висувались ідеологічні тези та постулати Комуністичної партії.

Взявши за основу «Радянську військову енциклопедію», було підготовлено однотомне науково-довідкове видання «Военний енциклопедичний словник» під керівництвом маршала СРСР М. Огаркова, перше видання якого було випущене у 1983 році, і перевидане з доповненнями та уточненнями під керівництвом маршала С. Ахромєєва у 1986 році. Значна частина ілюстрацій для «Словника» була запозичена з «Радянської військової енциклопедії».

У 1990 році було здійснено спробу доопрацювати та перевидати «Радянську військову енциклопедію», однак вийшов лише перший том: у зв'язку з розвалом Радянського Союзу видання було зупинене.

Таким чином, проаналізувавши найбільш знакові енциклопедичні проекти XIX–XX століть, реалізовані в дореволюційній і радянській періоди, неможливо не відзначити ті проекти, які стали основою та орієнтиром для майбутніх серій, хоча й були надруковані в умовах іншої ідеологічної системи координат. Так, «Воєнна енциклопедія», яку видавав І. Ситін з власної ініціативи, стала взірцем для всіх наступних енциклопедичних видань, які виходили в СРСР. Саме підхід у видавництві І. Ситіна з головним акцентом на якісному ілюструванні видання став трендом в енциклопедичній справі Російської імперії і міг бути конкурентним із західними виданнями завдяки своєму багатому й витонченому оформленню. Саме «Воєнна енциклопедія» стала тим еталонним зразком, від якого відштовхувалися радянські енциклопедисти упродовж кількох десятиліть під час створення універсальних і галузевих енциклопедичних

видань. Велика кількість креслень, планів, карт, малюнків, портретів, художніх гравюр, представлених у кольорі, на якісному папері та вдалим шрифтовим рішенням, стали запорукою успішного видання, як з точки зору сприйняття поданої інформації, так і з комерційного огляду.

І. Ситін на практиці довів, що ілюстрація в енциклопедично-довідковому виданні відіграє суттєве значення. Три основні функції ілюстрації, до яких належать інформативність, емоційно-психологічне навантаження та естетичність, мають безпосередній вплив на культуру видання і на сприйняття та розуміння інформації читачем. Для радянських видань, зокрема й енциклопедичних, ілюстрація в першу чергу виступала одним із засобів ідейного та естетичного виховання. Ілюстрації у воєнній енциклопедистиці відіграють насамперед пізнавальну роль. Вони доповнюють та пояснюють текст, унаочнюють та роблять його більш доступним, полегшуючи читачу процес засвоєння текстової інформації. Ілюстрація не лише збагачує текстову частину енциклопедичної статті, а й дає змогу значно скоротити сам текст.

Радянська військова енциклопедистика напрацювала на основі імперської основні принципи ілюстрування статей, до яких, зокрема, належать: 1) інформативність; 2) достовірність; 3) документальність; 4) унікальність та оригінальність; 5) історичність; 6) системність; 7) комплектність в ілюструванні тематичних циклів; 8) доступність для реципієнта; 9) органічність та логічність по відношенню до текстової частини статті; 10) художня цінність та інші.

Розробка планів ілюстрування воєнно-енциклопедичного видання розпочиналася зі створення Словника. Під час відбору гасел визначалися ті статті, які потребували ілюстрування. Після створення плану ілюстрування, в якому вказувалися статті з ілюстраціями, визначався вид ілюстрації та спосіб друку, формувались підтекстівки до зображення. Цей алгоритм зберігається й донині. Велика кількість високоякісного ілюстративного матеріалу є загальною тенденцією розвитку сучасної світової енциклопедистики.

Окремим сегментом ілюстративного матеріалу енциклопедичного видання є картографічний матеріал. Для ілюстрування воєнно-енциклопедичних видань переважно використовуються три основні види карт і схем: 1) воєнно-історичні (карти, в яких відображені ключові події воєнної історії), 2) воєнно-географічні, географічні (мапи з позначеними географічними об'єктами), 3) спеціальні (мапи, які відображають воєнно-політичні, воєнно-економічні та інші дані). Кожен вид карт має свою типологію, яка для видання стандартизується та уніфікується. Для воєнно-історичних карт виокремлюються такі однорідні типи: війни, битви, наступальні, контрнаступальні і оборонні операції, експедиції флотів,

походи сухопутних військ, облога та оборона фортифікацій та міст. Для воєнно-географічних карт існують типові групи, до яких належать: карти держав, частин світу, океанів, материків, островів та заток. У спеціальних картах виокремлені типи карт і схем воєнно-політичних союзів, міжнародних договорів, карти, які відображають статистичні і демографічні показники¹⁵. Ця стратифікація, на основі аналізу зарубіжних видань, була запропонована редакційною групою, яка працювала з «Воєнною енциклопедією» І. Ситіна і не втратила своєї актуальності й до сьогоднішнього дня. Процес виготовлення картографічного наповнення має низку специфічних особливостей, є найбільш ємким та працевитратним, водночас потребує найбільшу кількість часу для виготовлення, рецензування, внесення правок (на виготовлення карт для всіх вище згаданих енциклопедичних видань було затрачено не менше 1,5 року). Виготовлення і друк картографічного матеріалу для воєнно-енциклопедичного видання і до цього часу є найбільш складним процесом у порівнянні з іншими ілюстративними компонентами.

Завдяки аналізу візуальної складової імперської та радянської енциклопедистики, що ґрунтувалася на аналізі європейської, було сформовано методика підготовки зображень для воєнно-енциклопедичних праць, яка використовується і у наш час. Вказані засади і прийоми враховуються під час підготовки візуального контенту сучасного вітчизняного проекту «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія».

REFERENCES

Kokin, S. & Pshennikov, O. (1997). Bez stroku davnosti. Do 60-richchya «vikrittya» organami NKVS tak zvanoi «vijs'kovo-fashists'koi zmovi v Chervonij Armii». *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB. Naukoviy i dokumental'nyy zhurnal*, 1–2, С. 135–173. [In Ukrainian].

Leer, G. A. (Ed.). (1883). *Entsiklopediya voennyich i voenno-morskih nauk* (Vol. 1). St. Petersburg: tipografiya V. Bezobrazova. [in Russian].

Milovanov, V.I. (1996). *Istoriya, teoriya i sovremennaya praktika podgotovki otechestvennyh voenno-enciklopedicheskikh trudov*. Moskva: Institut voennoj istorii MO RF. [in Russian].

Novitskii, V. (Ed.). (1914). *Voennaia entsyklopediia* [Military encyclopedia]. (Vol. 1). St. Petersburg: Izdaniia tovarishchestva I.D. Sytina. [in Russian].

Sytin, I. D. (1962). *Zhizn dlya knigi*. Moskva: Kniga. [in Russian].

---

¹⁵ *Милованов В.И.* История, теория и современная практика подготовки отечественных военно-энциклопедических трудов. — М.: Институт военной истории МО РФ, 1996. — 223 с.

Oleksandr Maievskyi,
PhD in History, Researcher, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Ukraine,
alexandermaievskyi@gmail.com

Stepan Borchuk,
Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History of
the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk) Ukraine,
stepan.borchuk@pu.if.ua

ILLUSTRATIVE CONTENT OF MILITARY ENCYCLOPEDIAS IN PRE- REVOLUTIONARY RUSSIA AND THE USSR: IDEOLOGICAL AND SEMANTIC CONTENT

The process of creating scientific reference publications requires the development of a nomenclature of certain methods and approaches, which is determined by both theoretical and practical achievements of previous military encyclopedic publications, and dictates the need to analyze the imperial and Soviet encyclopedic tradition. An illustrative component occupies an important place in the structure of military encyclopedic articles, in which a separate block presents cartographic material. Traditions, methods and approaches to the use of illustrative content are considered on the example of the analysis of military encyclopedias and dictionaries of the Russian Empire and the Soviet Union, which actively used the work of predecessors of encyclopedias. The analysis of the visual content in the chronological order of military encyclopedias made it possible to form a general understanding of the reasons, forms and methods used by the editorial boards in addressing issues related to the use of illustrative materials. Due to statistical calculations of the involved images, it is possible to track the demand and dynamics for the visual segment of such publications. A brief historical digression into the history of military encyclopedic series suggests that the most successful and significant project was the private initiative of I. Sitin, which due to lack of state support remained unfinished, but for decades determined the vector of encyclopedic business in Russia. However, the motivation and the reason for the lack of illustrative material in some publications are briefly presented.

Key words: military encyclopedias, encyclopedia, dictionary, illustration, map, editorial board, printing house, drawing.